

***Pishkesh* (Gift) and Its Functions within the Safavid Fiscal Structure**

Farzad Khoshab*, Tooran Toolabi**

Seyed Alaeddin Shahrokhi***

Abstract

Pishkesh as a viable traditional structure in Iran was also common during the Safavid period. Influenced by cultural changes of Perso-Turkish patterns in post-Islamic Iran, this tradition has been emerged as a tax with different functions. Among these, meeting the financial needs of the court was one of its main important functions. Concentrating on *Pishkesh* characteristics and its financial functions, this essay aims to shed light on some unexplored aspect of *Pishkesh* within the internal structure of Safavid government. At the same time, this question has been considered that what economic consequences *Pishkesh* led to? A bunch of literary material which are extracted from historiographical texts, travelogues and administrative booklets constitute the factual basis of this research. An explanatory-descriptive approach is employed to advance the research question of the paper. In conclusion, it seems that *Pishkesh* provided part of financial expenses of Safavid government. For example, in some special occasions like *Nowruz* and coronation ceremony, significant gifts were donated to the Safavid monarchs. As a matter of fact, both the state (actually the Shâh) and those who prepare the *Pishkesh* benefited from its advantages. The state exploited it to strengthen its financial might and the donor benefited it to improve his position in the political ranks. Hence, the Safavid administrative structure who enjoyed directly of this invaluable

* Ph.D Candidate of History, Lorestan University, khoshab.fa@fh.lu.ac.ir

** Associate Professor of History, Lorestan University (Corresponding Author), toolabi.t@lu.ac.ir

*** Associate Professor of History, Lorestan University, shahrokhi.a@lu.ac.ir

Date received: 15/07/2023, Date of acceptance: 06/02/2024



source, aimed at getting *Pishkesh* more and more. This situation led to the emergence of financial corruption as an inevitable outcome.

Keywords: Safavid period, *Pishkesh*, Financial structure, *Nowruz*.

Introduction

Pishkesh, a traditional structure in Iran, was also prevalent during the Safavid period. Influenced by the cultural changes of Perso-Turkish patterns in post-Islamic Iran, this tradition emerged as a tax with various functions. Among these, meeting the financial needs of the court was one of its most important roles. This essay focuses on the characteristics and financial functions of *Pishkesh*, aiming to shed light on some unexplored aspects within the internal structure of the Safavid government. It also considers the economic ramifications of *Pishkesh* as well as its political and cultural connotations. As the study shows, *Pishkesh* contributed to the financial expenses of the Safavid government. For instance, on special occasions like *Nowruz* and coronation ceremonies, significant gifts were donated to the Safavid monarchs. Interestingly enough, both the state (specifically the Shâh) and the donors benefited from *Pishkesh*. The state used this mechanism to strengthen its financial power, while donors improved their political standing. Consequently, the Safavid administrative structure, which directly benefited from this valuable source, sought to increase *Pishkesh* contributions. This situation inevitably led to financial corruption. The Safavid period has been less examined from the perspective of issues such as *Pishkesh*. This essay attempts to view the Safavid period from a less political angle.

Materials & Method

As historical research, this study is based mainly on first-hand sources in Persian. A bunch of literary sources such as travelogues, historiographical narratives, administrative compendiums and diplomatic reports are commissioned to frame the factual structure of the study. In order to attain the purposes, a variety of literary materials has been extracted from the historiographical texts, travelogues, and administrative booklets constitute the factual basis of the research. From the analytical point of view, an explanatory-descriptive approach is employed to address the research question. It is noteworthy that historiographical sources provide limited information about *Pishkesh*, whereas travelogues offer extensive insights in this field.

Not surprisingly, some of scholars have studied *Pishkesh* and its functions within the more inclusive framework of Safavid administration and political system. Yet, no one

appropriated an independent study to this subject. Considering this lack, the present paper has focused on *Pīshkesh* (Gift) and its functions. It aims to illuminate the financial, political, and cultural dimensions of the Safavid period. *Pīshkesh* is considered a tool for understanding cultural issues.

Discussion & Result

In conclusion, *Pīshkesh* contributed to the financial expenses of the Safavid government. For example, on special occasions like Nowruz and coronation ceremonies, significant gifts were donated to the Safavid monarchs. Both the state (specifically the Shâh) and the donors benefited from *Pīshkesh*. The state used it to strengthen its financial power, while donors improved their political standing. Consequently, the Safavid administrative structure, which directly benefited from this valuable source, sought to increase *Pīshkesh* contributions, leading to inevitable financial corruption. Additionally, this essay considers the role of *Pīshkesh* in the power relations of the Safavid government. Some statesmen used *Pīshkesh* to maintain or improve their office positions. Thus, the essay adopts a two-sided perspective: *Pīshkesh* had both financial and political functions. Furthermore, some cultural issues can be understood through *Pīshkesh*, highlighting its complexity and multifaceted nature.

Conclusion

It seems that *Pīshkesh* provided part of financial expenses of Safavid government. For example, in some special occasions like *Nowruz* and coronation ceremony, significant gifts were donated to the Safavid monarchs. As a matter of fact, both the state (actually the Shâh) and those who prepare the *Pīshkesh* benefited from its advantages. The state exploited it to strengthen its financial might and the donor benefited it to improve his position in the political ranks. Hence, the Safavid administrative structure who enjoyed directly of this invaluable source, aimed at getting *Pīshkesh* more and more. This situation led to the emergence of financial corruption as an inevitable outcome.

Bibliography

Ahmadi, Nozhat and Zahra Zareian Jahormi (2013), "The development and its role in Iran's relations with the East Indian companies during the Safavid period", *Cultural History Studies*, 2. Vol. 7. N, Pp. 25-58. [In Persian]

Âlam Ârâ-ye Safavi (1350), Ed. By Yadullah Kurdi, Tehran: Enteshârât-e Bonyâd-e Farhang-e Iran. [In Persian]

- Bâstâni Pârizi, Mohammad Ebrahim (1378), *Siyasat va Eghtesad- e Asr-e Safavi*, Tehran: Safi Alisha. [In Persian]
- Careri, Giovanni (1348), *Voyage du tour du Monde*, Trans. by Abbas Nakhjavani, Abdul Ali Kârang, Edâreye Ershâd Farhang va Honar-e Azarbaijayân. [In Persian]
- Chardin, Jean (1375-1372), *Voyage du Chevalier Chardin en Perse*, trans. by Iqbal Yaghmai, Tehran: Tous. [In Persian]
- Dalsandri, Vinchento (1381), *Travelers' Writings*, Trans. by anouchehr Amiri, Tehran: Khârazmi. [In Persian]
- Dekhoda, Ali Akbar (1377), *Loghat Nameh*. Ed. By Mohammad Moin and Jafar Shahidi, Vol.4, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Della Valle, Pietro (1370), *Cose a parole nei viaggi di pitro Della Valle*. Trans. by Shojauddin Shafâ, Tehran: Enteshârât-eElmi va Farhangi. [In Persian]
- Falsafi, Nasrollah (1353), *Zendegâni- e Shâh Abbâs- e Aval, I*, Tehran: Enteshârât-e Dâneshgâh-e Tehrân. [In Persian]
- Foumani, Abdul Fattâh. (1970). *History of Gilan and the events of the years 923-1038 AH*. Ed. by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Bonyâd-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Fidalgo, Gregorio (1357), *L'Ambassade de Gregorio Pereira fidalgo a la cour de chah soltau-Hassegn 1696-1697*, Trans. By Parvin Hekmat, Tehran: Enteshârât-e Dâneshgâh-e Tehrân. [In Persian]
- Figuroa, Dan Garcia de Silva. (1984). *L'Ambassade de D. Garcia de Silva Figveroa En Perse*. Trans. by Gholamrezâ Samiei, Tehran: Nashr-e Now. [In Persian]
- Floor, Willem. (2021). *Safavid Government Institutions*. Trans. by Kâzem Firouzmand. Tehran: Agah. [In Persian]
- Floor, Willem. (2015). *A Fiscal History of Iran in the Safavi and Qajar period's (1500-1925)*. Trans. by Abul- Qâsem Serri. Tehran: Tous. [In Persian]
- Ghafâri Kâshâni, Ghazi Ahmad (1404), *Târikh e Negârestân*, Ed. By Mortezâ Modaresi Gilâni, Tehran:Hafez. [In Persian]
- Ghafâri Qazvini, Qazi Ahmad (1343), *Târikh-e Jahân Ârâ*, Tehran: Hâfez. [In Persian]
- Ghafariard, Abbâs Qoli. (2023). *Bureaucracy and administrative system in Safavid era*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Heravi, Amir Sadr al-Din Ebrahim Amini (1383), *Fotoufât-e Shâhi*, Ed. By Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Anjoman-e Âsâr va Mafâkher-e Farhangi. [In Persian]
- Hosseini Estrabâdi, Seyyed Hassan Ibn Mortezâ (1366), *Az Sheikh Safi Ta Shâh Safi*, Ed. By EhsanEshraghi, Tehran: Châpkhâne-ye Bahman. [In Persian]
- Janâbadi, Mirzabeyg (1378), *Rowzah al- Safaviyeh*, Ed. By Gholamreza Tabâtabâei Majd, Tehran: Enteshârât-e Ababi, Târikhi-e Mowghufât-e Mahmud Afshâr Yazdi. [In Persian]
- Jahângoshâ-ye Khâqân, Ed. By Allâhdatta Mutzar, Enteshârât-e Markaz-e Tahghighât-e Iran va Pakistan. [In Persian]

211 Abstract

- Kaempfer, Engelbert. (1984). *Am hofe des Persischen grosskonigs (1684-85)*. Trans. by Kaykâvous Jahândâri. Tehran: Khârazmi. [In Persian]
- Khândamir, Ghiyath al-Din bin Hamam al-Din. (2001). *Habib al-Siyyar*. Introduction by Jalaluddin Homâi, Ed. By Mohammad Debirsiâghi. Tehran: Khayyâm. [In Persian]
- Khâjagi Esfahani, Mohammad Masoom (1368), *Kholâsat Al-Siyar* Ed. By Iraj Afshar, Tehran: Enteshârâte Elmi. [In Persian]
- Khândamir, Amir Mahmoud (1370), *Tarikh-e Shâh Ismail va Shah Tahmâsab*, Ed. By Mahmoud AliJarâhi, Tehrân: Gostareh. [In Persian]
- Krusinski, *Safarnâme-ye Krusinski*, translated by Abdul Razzâq Donboli, Ed. By Maryam Mirahmadi. [In Persian]
- Lambton, A. K., "Pishkesh", *Dâneshnâmeh-ye Jahân-e Islam*, Vol. 5, pp. 957-958. [In Persian]
- Marashi, Mirteymour (1985). *History of Marashi family of Mazandaran*. Ed. by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Enteshârât-e Etelâât. [In Persian]
- Masoom, Mirza Mohammad (1351), *History of the Safavid Sultans*, by Seyyed Amir Hossein Abedi, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications. [In Persian]
- Mashizi Bardsiri, Mir Mohammad Saeed. (1990). *Kerman Safavid Tazkira*. Ed. by Bâstâni Pârizi. Tehran: Nashr-e Elm. [In Persian]
- Mathee, Rudolph. (2012), *Eghtesâd va Siâsat Khâreji-e Asre Safavi*, Trans. by Hassan Zandieh, Tehran: Pazhouheshkade-ye Howzeh va Dâneshgâh. [In Persian]
- Mathee, Rudolph. (2017). *Persia in crisis*. Trans. by Khosrow Khâje Nouri, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mirza Smi'ââ (1334), *Tazkert al-Muluk*, Ed. By Minorski, translated by Masoud Rajabniâ, Tehran: Tazker-ye Ajnoman-e Ketâb. [In Persian]
- Mizra Rafi'a, Muhammad Rafi' Ibn Hassan (1385), *Dastur al-Muluk*, Ed. By Ismail Marchinkovsky, translated by Ali Kurd Abadi, Tehran: Vezârat-e Umur-e Khârejah. [In Persian]
- Monajem Yazdi, Mullah Jalaluddin (2018), *Târikh- e Abbasi*, Ed. By Maqsood Ali Sadeghi, Tehran: Nagâristan - e Andisheh. [In Persian]
- Monshi Qazvini, Bodagh (1378), *Javaher al-Akhbar*, Ed. By Mohsen Bahramnejad. [In Persian]
- Monshi Qomi, Qâzi Ahmed Ibn Sharafuddin Al-Hosseini al-Qami (1383), *Kholâat-al Tavârikh*, ed. By Ehsan Eshraghi, 2 Vols. Tehran: Enteshârât-e Dâneshgâh-e Tehrân. [In Persian]
- Mubâarak, Sheikh Abulfazl (1372), *Akbarnâmeh*, Ed. By Gholamreza Tabatabai Majd, Tehrân: Moasesehye Motâleât va Tahghighât-e Farhangi. [In Persian]
- Nasiri, Mohammad Ibrahim bin Zain al-Abdin (1373), *Dastour-e Shahriaran*, Ed. By Mohammad Nader Nasiri Moghadam, Tehran: Enteshârât-e Ababi, *Tarikh-e Mowghufât-e Mahmud Afshar Yazdi*. [In Persian]
- Navâei and Ghafârifard, Abdul Hossein and Gholâm Hossein (1388), *Târikh-e Tahavolât-e Siâsi, E'jtemâmi, Eghtesâdi va Farhangi-e Iran*, Tehran: Samt. [In Persian]

- Rohrborn, Klaus Michael. (2005). *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. Und 17.* Trans. by Kaykavous Jahândâri. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Roemer and others. (2010). *History of Iran: Safavid period / research from Cambridge University.* Trans. by Yaqoub Âzhand. Tehran: Jâmi. [In Persian]
- Olearius, Adam (1369), *The voyages and travels of the ambassadors sent,* Trans. by Mohammad Hossein Kordbacheh, Tehran: Kitâb Baray-e Hameh. [In Persian]
- Qazvini, Abolhassan (1367), *Favaed-Al-Safaviyya.* Ed. By Maryam Mirahmadi, Tehran: Moaseseh-ye Motâleât va Tahghighât-e Farhangi. [In Persian]
- Qazvini, Abdul Latif (1386), *Lob Al-Tawarikh,* Ed. By Mirhashem Mohhaddeth, Tehran: Anjoman-e Âsâr va Mafâkher-e Farhangi. [In Persian]
- Qobad al-Hosseini, Khorshâh (1379), *Tarikh-e Ilchi- e Nizam Shâh,* Ed. By Mohammad Reza Nasiri, Kohichi Haneda, Tehran: Anjoman-e Âsâr va Mafâkher-e Farhangi. [In Persian]
- Râghem Samarqandi, Mirsyed Sharif (2010), *Târîkh-e Râghem,* Ed. By Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Enteshârât-e Ababi, Tarikh-e Mowghufât-e Mahmud Afshar Yazdi. [In Persian]
- Rumlu, Hassan Beyg (1357), *Ahsan al-Tavarikh,* Ed. By Abdul Hossein Navaei, Tehran: Bâbak. [In Persian]
- Sanson Nicolas (1346), *Voyage ou Relayion de L'etat Peresnt du royaume de Perse,* Annotated Trans. by Taghi Tafazoli. [In Persian]
- Savory, Roger (1389), *Iran under the Safavids,* Trans. by Kâmbiz Azizi, Tehran: Sahar. [In Persian]
- Shâh Tahmâsab (1370), *Âlam Ârâ-ye Shâh Tahmasab,* Ed. By Iraj Afshar, Tehran: Donyâ-ye Ketâb. [In Persian]
- Shâh Tahmâsab (1343), *Tazkere-ye Shâh Tahmâsab,* Tehran: Kâveh. [In Persian]
- Shâmlou, Vali Qoli Bin Dâvoud Gholi (1371), *Qesas al-Khâqâni,* Ed. By Seyyed Hassan Sâdât Nâseri, Tehran: Sâzmân-e Châp va Enteshârât-e Vezârat-e Farhang va Erhsâd-e Eslami. [In Persian]
- Shirâzi, Abdibeyg (1369), *Takmalat al-Akhhâr,* Ed. By Abdul Hossein Navâei, Tehran: Ney. [In Persian]
- Tatavi and Qazvini, Ahmad and Âsif Khan (1382), *Tarikh- e Alfi,* Ed. By Gholamreza Tabatabai Majd, 8volumes, Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Tavernier, Jean-Baptiste. (2019). *Voyages en Perse.* Trans. by Abu Torab Nouri, ed. by Hamid Shirâni. Tehran: Sanâi. [In Persian]
- Three travelogues: Rabi Benyamin Tatili, Antonio Tenerro, Migle Membre* (2017), Annotated Trans. by Hassan Javâdi and Willem Floor, Tehran: Bonyâd-e Mowghoufât-e Mahmoud Afshâr. [In Persian]
- Turkaman, Eskanderbeyk (1350), *Târîkh-e Âlam Ârây-e Abbasi,* Ed. By Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Vâleh Esfâhâni, Mohammad Youssef (1372), *Khold-e Barin,* Ed. By Mirhashem Mohadith, Tehran: Enteshârât-e Ababi, Tarikh-e Mowghufât-e Mahmud Afshar Yazdi. [In Persian]
- Zeno, Caterino. (2002). *Travelers' Writings, Italian.* Trans. by Manouchehr Amiri. Tehran: Khârazmi. [In Persian]

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی

فرزاد خوش آب*

توران طولابی**، سیدعلاءالدین شاهرخی***

چکیده

پیشکش رسم دیرین و ریشه‌داری در ایران بود که در گذر زمان و متأثر از الگوی فرهنگی نظام‌های سیاسی مختلف دچار تحول گشت. کارآمدی این رسم، آن را به عرْفی ماندگار در فرهنگ سیاسی ایران تبدیل کرد که کارکردهای نمادین، اداری و مالی داشت. از مهمترین این کارکردها تأمین سهمی از هزینه‌های دربار و تشکیلات درونی آن بود. در پژوهش حاضر با تمرکز بر دوره صفوی می‌کوشیم ضمن ارائه تعریفی دقیق از پیشکش و جنبه‌های مختلف آن، کارکرد مالی این آن را در پیوند با ساختار اداری و مالی دولت صفوی و تشکیلات دربار یا بیوتات بررسی کنیم. مسئله پژوهش ناظر بر تبیین پیوندی است که میان اعطای پیشکش به‌مثابه یک عرْف دیرپای فرهنگی با سازوکار اداری و مالی دربار دولت صفوی برقرار شده بود. به همین منظور، می‌کوشیم به این پرسش‌ها پاسخ دهیم که پیشکش در دوره صفوی چه جایگاهی در نظام حکمرانی داشت، چه سهمی از مالیه دولت را تشکیل می‌داد و کارکرد آن در تنظیم مناسبات نخبگان سیاسی و دولت چگونه بود. مبنای استنادی پژوهش شواهد برگرفته از منابع نوشتاری دوره صفوی اعم از نوشته‌های تاریخ‌نگاری، کتابچه‌های اداری و سفرنامه‌ها است که با اتخاذ یک رویکرد توصیفی-تحلیلی در جهت پاسخ به پرسش محوری پژوهش تبیین شده است. حاصل پژوهش از کارکردهای متنوع پیشکش در ساختار اداری دولت و سهم معناداری حکایت دارد که این مالیات ویژه از مداخل دربار و مصارف تشکیلات آن داشت.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران، دانشگاه لرستان، khoshab.fa@fh.lu.ac.ir

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول)، toolabi.t@lu.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، shahrokhi.a@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۷



کلیدواژه‌ها: پیشکش، مداخل، صفویه، مالیات، مالیه، نظام اداری.

۱. مقدمه و بیان مسئله

در فرهنگ سیاسی و اداری ایران، پیشکش نوعی هدیه و تقدیمی بود که غالباً نمایندگان لایه‌های فروتر نظام قدرت به مقامات بالادست تقدیم می‌کردند. این رفتار در گذر زمان، به ساختاری فرهنگی در عُرَف سیاسی تبدیل گشت و به فراخور دگرگونی در سپهر سیاسی و فرهنگی دستخوش تغییراتی شد. صفویان که در آغاز سده دهم هجری در ایران به قدرت رسیدند و یکی از دولت‌های بزرگ و دیرپای پس از اسلام را در ایران بنیاد نهادند، این رسم را از نظام‌های سیاسی پیشین به ارث بردند. از این رو، پیشکش در روزگار آنان و متأثر از تحولاتی که به‌ویژه در دوره حاکمیت مغول و ایلخانان صورت پذیرفت، به نوعی مالیات بدل شده بود که شاه و مقامات فرادست با وساطت حکام محلی، رؤسای ایلات و صاحب‌منصبان دون‌پایه به رعایا تحمیل می‌کردند. این رسم در دوره صفوی، به تبع از توسعه ساختار اداری و دیوانی و به موازات فربه شدن دربار و تشریفات آن اهمیت دوجندانی یافت. به قدرت رسیدن شاه‌اسماعیل (حک: ۹۰۷-۹۳۰ق.) در تبریز، زمینه برای پا گرفتن سلسله‌ای فراهم شد که در مقایسه با قبل قادر به ایجاد یکپارچگی و انسجام بیشتری در ایران شد. شاهان این سلسله نیز نیازهای مالی خود را با شیوه‌های مختلف از جمله پیشکش برطرف می‌کردند

پیشکش همان‌طور که از چشم‌انداز شاه و مقامات فرادست منبعی برای کسب ثروت و تأمین هزینه‌های دربار قلمداد می‌شد، از نگاه اعطاکنندگان ابزاری برای کسب یا حفظ منفعت بود. در چهارچوب نظام استبدادی، اراده و مصلحت‌بینی شاه فراتر از هر قاعده‌ای نافذ بود و اعطای پیشکش نقش معینی در جلب عنایت شاه صفوی داشت. همین قاعده درباره مراتب پایین‌تر ساختار قدرت نیز صدق می‌کرد و آنان نیز پیشکش را منبعی برای تأمین هزینه‌ها و افزایش ثروت خود می‌دانستند. با توجه به ماهیت پیشکش که همواره از سوی سطوح پایین‌تر قدرت به مقام‌های بالادست تقدیم می‌شد در مناسبات خارجی جز در مواردی چون پناهنده شدن شاهزادگان دولت‌های هم‌جوار به دربار صفوی، تقاضای دست‌نشانده‌گی مدعیان قدرت در ممالک هم‌جوار به دربار صفوی (وحیدقزوینی، ۱۳۲۹: ۲۳۰-۲۳۵) و تقاضای پیشکشی پادشاهان دولت‌های هم‌جوار چون ازبک (قبادالحسینی، همان، ۱۳۷۹: ۴۰-۳۹) و عثمانی (دلاواله، ۱۳۷۰: ۲۴۸، ۳۰۴) برای دست‌نشانده دانستن پادشاهان صفوی نمی‌توان جایگاهی برای آن متصور بود. البته تقدیمی در مراودات خارجی گاهی هدایایی از طرف مقابل در پی

داشت. تقدیمی به چهره‌های بانفوذ درباری نیز برای نیل به مقصود معین را می‌توان در ذیل رشوه تعریف کرد. درج همه داده‌های موجود در متون دست اول روایت پژوهش را تحت تأثیر قرار می‌داد. از این رو این داده‌ها در قالب جدول و نمودار ارائه شد تا فهم بهتری از سرشت پیشکش در مناسبات قدرت صفویه شکل بگیرد. با این مقدمه، پژوهش پیش رو با هدف بررسی ابعاد مغفول مقوله پیشکش و تکیه بر این پرسش تعریف شده است که پیشکش در سازوکار اداری و مالی دولت صفوی چه کارکردهایی داشت و چگونه بر مناسبات درون‌ساختاری این دولت تأثیر می‌گذاشت؟

۲. پیشینه پژوهش

نظام مالی دوره صفوی و منابع درآمد این دولت تاکنون توجه شماری از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. نخست، پژوهشگرانی (ر.ک، سیوری، ۱۳۸۹، رویمر و دیگران، ۱۳۸۰) که موضوع پژوهش‌شان به بررسی عملکرد حکومت صفویه در وجه کلان بوده و کل این دوره را با ابعاد متنوع آن مدنظر قرار داده‌اند. در این دسته پژوهش‌ها به منابع درآمد این دولت اشاره شده هرچند سهم پیشکش در آنها مغفول مانده است. دسته دوم از این پژوهشگران مشخصاً دغدغه اقتصادی را در کانون توجه خود قرار داده‌اند. این پژوهشگران (ر.ک، باستانی پاریزی، ۱۳۷۸؛ متی: ۱۳۹۰) در مقایسه با دسته نخست، اطلاعات ارزشمندی از اقتصاد دوره صفوی ارائه می‌دهند. با این حال، با توجه به گزارش‌های کلی از تقدیم پیشکش در مناسبات دورنی عصر صفوی، کارکردهای پیشکش و پیامدهای اقتصادی حاصل از آن همچنان امر قابل عرضه‌ای به چشم نیامده است. برخی دیگر از پژوهش‌گرها در این حوزه (ر.ک، فلور، ۱۳۹۵) که اوضاع مالی ایران را در دروه صفوی و قاجار مورد بررسی قرار داده‌اند به‌طورکلی به تقدیم پیشکش و ردوبدل کردن آن در ساختار قدرت اشاره‌هایی داشته‌اند. اما جایگاه و کارکردهای مالی و پیامدهای آن در عصر صفوی مغفول مانده است. البته پیشکش موضوع کاملاً مغفولی نبوده است. فلسفی در بخشی از کتاب **زندگانی شاه‌عباس اول** به پیشکش پرداخته است. دسته سوم، پژوهش‌هایی را شامل می‌شوند که ساختار اداری و تشکیلات حکومتی عصر صفوی را مورد واکاوی قرار داده‌اند (ر.ک، رهر برن، ۱۳۸۴؛ غفاری فرد، ۱۴۰۲؛ فلور، ۱۴۰۰) و علی‌رغم اطلاعات ارزشمندی که در این زمینه ارائه می‌دهد در رابطه با تقدیم پیشکش اشاراتی داشته‌اند اما به صورت و جزئی به کارکردهای مالی و همچنین پیامدهای آن در این دوره گزارشی ارائه نداده‌اند. البته فلسفی از آثار سیاحان اروپایی پیشکش‌های تقدیمی برخی از حکام به شاه‌عباس

را به صورت نقل قول مستقیم در اثر خود درج کرده و به کارکردهای اقتصادی آن توجهی نداشته است. وانگهی، هدایای تقدیمی سفرای اروپایی را با عنوان پیشکش ذکر کرده است که با معنا و کارکرد پیشکش همخوانی ندارد. رودی متی (۱۳۹۷)، که اوضاع سلسله صفوی را در زمان ضعف و زوال مورد واکاوی قرار داده است، در لابه‌لای گزارش‌های خود به تقدیم پیشکشی زبردستان به ساختار قدرت اشاره‌ای گذارا داشته است، که علی‌رغم اشاره به این جریان به تأثیر آن در سازوکار مالی، کارکردها و پیامدهای آن اشاره نکرده است. احمدی و زارعیان جهرمی (۱۳۹۰) به سهم پیشکش در نظام مالی صفویان از شاه عباس تا سقوط اصفهان پرداخته‌اند. در این پژوهش نگارندگان تنها سهم پیشکش را در مناسبات اقتصادی با کمپانی‌های اروپایی مورد بررسی قرار داده‌اند. به همین جهت پژوهش مذکور از نظر محتوایی به جایگاه و کارکرد پیشکش در مناسبات درونی عصر صفوی اشاره‌ای نداشته است. از این رو با توجه به این‌که در پژوهش‌های مذکور میان تقدیمی‌ها، اعم از پیشکش، هدیه و رشوه تمایزی گذاشته نشده است، تلاش شده تا با تمایز و تفکیک بین انواع تقدیمی در عصر صفوی کارکردها و پیامدهای مالی پیشکش در این دوره مورد واکاوی قرار گیرد.

۳. پیشکش و کارکردهای آن در عصر صفوی

ردوبدل کردن تقدیمی در ساختار حکومت‌ها همواره وجود داشته و در تاریخ ایران پیشینه‌ای طولانی دارد. با شکل‌گیری حکومت‌های مختلف در ایران تقدیمی‌های متنوعی تحت عنوان‌های مختلفی در سطوح مختلف ساختار قدرت ردوبدل می‌شد که عبارت بودند از:

۱. هدیه: به تقدیمی‌ای اطلاق می‌شود که شخص یا مقامی به شخص یا مقام هم‌تراز خود تقدیم می‌کند. دهخدا در تعریف آن این گونه آورده است: «تحفه و ارمغان و آنچه به کسی فرستند به رسم تحیب و بزرگداشت» (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «هدیه»).

۲. رشوه: یکی دیگر از انواع تقدیمی‌هایی است که در تاریخ ایران رایج بوده و تاکنون هم ادامه حیات داده است. در تعریف آن گفته شده «آنچه بر کسی دهند برای کار ناروا و غیرمشروع...» یا «دادن مالی به کسی برای انجام دادن مقصود» (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «رشوه»). گزارش سیاحان فرنگی دوره صفوی نیز رشوه را به تقدیم هر چیزی در قبال انجام کاری معین اطلاق آورده‌اند (کمپفر، ۳۶-۳۵، ۹۷، ۸۱؛ تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۹۸-۱۹۷؛ اولساریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۶/۲؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۴۵-۴۴).

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش‌آب و دیگران) ۲۱۷

۳. خلعت: به عنوان یکی دیگر از تقدیمی‌های عصر صفوی، به چیزی گفته می‌شود که از سوی مقامات بالادستی به مقامات پایین‌دستی اعطاء می‌شود (دهخدا، ذیل مدخل خلعت). از این رو سیاحان این دوره خلعت را نوعی تقدیمی می‌دانستند که از شخصی در مرتبه‌ی بالاتر به افرادی در مرتبه‌ی پایین‌تر اعطاء می‌شد (تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۳۶)، و در رابطه‌ی نوع و چگونگی تقدیم آن گزارش‌های مفصلی ارائه داده‌اند (برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: تاورنیه، ۱۳۹۹: ۲۸۷، ۲۸۸؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۸۱؛ کاری، ۱۳۴۸: ۱۴۲؛ شاردن، ۱۳۷۲-۱۳۷۵: ۶۷۲/۲، ۱۱۷۴/۳-۱۱۷۵، ۱۲۱۰).

۴. پیشکش: یکی از انواع تقدیمی‌ها بود که دامنه‌ی ابعاد آن به‌ویژه از منظر سیاسی و اقتصادی گسترده بود. تعریف پیشکش گاهی در وجه عمومی واژه مدنظر است که می‌توان سراغ آن را در آثاری مانند «لغت‌نامه» دهخدا (لغت‌نامه دهخدا ۱۳۷۷، ذیل مدخل «پیشکش») دید که این‌گونه تعریف شده است: «بخشیدن کوچکی چیزی را به بزرگی و تقدیم کردن کهنتری چیزی را به مهتری». اما اینکه این واژه در عصر صفوی به چه ترتیب تعریف شده است نیازمند رجوع به منابع این مقطع است. ژان شاردن (۱۳۷۲: ۱/۴۵۲-۴۵۳) (۱۶۴۳-۱۷۱۳ م.)، سفرنامه‌نویس عصر صفویه، در توضیح این اصطلاح چنین آورده است: «چه این رسم مردمان مشرق زمین است که در روزهای آغاز سال نو فقیران به دولتمردان و کوچکان به بزرگان چیزی (پیشکشی) تقدیم می‌کنند و همیشه این رسم رعایت می‌شود». در ادامه نیز اذعان می‌کند: «در ایران رسم بر این جاریست که در روز عید با هدیه‌ای (پیشکشی) درخور و مناسب باید به دیدار بزرگان رفت (شاردن، ۱۳۷۲، ۱/۴۵۴). بدین ترتیب به نظر می‌رسد بتوان پیشکش را این‌گونه تعریف کرد که هرگونه تقدیمی از سوی مقامات زیردست و مردم عادی به شاهان صفوی پیشکش قلمداد می‌شود.

در این دوره پیشکش‌های تقدیمی به دربار از دو نوع نقدی و جنسی (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۱۶) بودند که شامل: «اجناس هنری (فرش، پرده، ظرف، پارچه)، و مقداری به صورت مواد خام (ابریشم، پنبه، پشم) یا سرانجام به صورت غلام، حیوانات (اسب، شتر، استر، باز) و محصولات مخصوص ناحیه مورد نظر تأدیه می‌گردد» (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۶۰)، که در طی زمان‌های مختلف به دربار تقدیم می‌شدند. این پیشکش‌ها بنا بر اهمیتی که داشتند و طی تمهیدات خاصی از نظر شاه گذرانیده می‌شد (تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۹۷). دلاواله (۱۳۷۰: ۱۸۷-۱۸۶) درباره‌ی چگونگی گذرانیدن پیشکش‌ها در مقابل شاه گزارشی ارائه داده است که برای فهم بهتر موضوع بخشی از آن در اینجا درج می‌شود:

زمانی که سلطان‌های اطراف، پیشکش‌هایی برای شاه فرستادند همان‌طور که مرسوم است حاملان هدایا (پیشکش) که در صف طویلی قرار گرفته بودند از باغ وارد می‌شدند و پس از آن تمام خیابان مشجر را طی می‌کردند سرانجام به جلوی شاه می‌رسیدند. سپس بدون توقف به سمت دیگر خیابان که نهری از وسط آن جاری بود می‌رفتند و خارج می‌شدند.

کسانی که پیشکش‌ها را از مقابل شاه عبور می‌دادند عمدتاً از میان طبقات پایین انتخاب می‌شدند که پیرو دستور شاه برای انجام این کار حاضر می‌شدند. شیوه آن هم بدین ترتیب بود که هر یک بخشی از پیشکش‌ها را در دست می‌گرفتند و از مقابل شاه عبور می‌دادند (دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۸۷). پس از دریافت پیشکش‌ها، تمهیدات خاصی برای نگهداری از آن‌ها نیز صورت می‌گرفت و به فراخور نوع پیشکشی دریافتی یعنی ارقام و گونه‌های آن، به مسئول مربوط نگهداری واگذار می‌شد (شاردن، ۱۳۷۴، ۲ / ۶۵۱-۶۵۲). این موضوع آنقدر رایج شده بود و برای دربار اهمیت داشت که منصب خاصی با عنوان پیشکش‌چی‌باشی یا پیشکش‌نویس برای آن برقرار کند. پیشکش‌نویس موظف بود تمامی پیشکش‌های تقدیمی به شاه را پیش از اینکه به نظر شاه برسد در دفتر مربوط به این امر ثبت کند. مرحله بعدی که پیش‌تر به آن اشاره شد عرضه پیشکش‌ها در مقابل شاه بود. این منصب دارای ظرایفی هم بود که البته پیوند آن با مسائل مالی آن را ناگزیر می‌کرد. برای نمونه می‌توان اشاره کرد که وقتی صورت پیشکش‌ها در دفتر مربوط ثبت می‌شد، تغییر آن ممکن نبود. همچنین در اقلامی که وزن آنها ثبت می‌شد، تعویض وزن امکان‌پذیر نبود. اگر چنین اتفاقی می‌افتاد هنگام تحویل پیشکش به خزانه در صورت عدم تطبیق وزن یا قیمت با مشخصات ثبت‌شده، می‌بایست کسری آن جبران می‌شد. (شاردن، ۱۳۷۴: ۳ / ۱۲۳۰). کسانی که کارگزاران خزانه بودند پس از تحویل گرفتن اجناس مربوط به شاه، با بررسی دقیق آنها را وارد خزانه شاهی می‌کردند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۷۰؛ شاردن، ۱۳۷۴، ۲ / ۶۵۱؛ تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۵۵-۱۵۶ و ۱۴۹-۱۵۰). اعمال دقت در ثبت و تحویل پیشکش حکایت از اهمیت آن دارد؛ اهمیتی که می‌توان آن را در دو محور اقتصادی و سیاسی بررسی کرد

۴. کارکردهای اقتصادی پیشکش

تأمین خزانه دولت صفوی از مسیرهای متفاوتی به سرانجام می‌رسید که یکی از آن پیشکش بود. بررسی منابع مرتبط با موضوع بیانگر آن است که پیشکش‌های تقدیمی به شاه سومین منبع درآمد دربار محسوب می‌شد و بخش قابل‌توجهی از درآمد شاه را به خود اختصاص

می‌داد(شاردن، ۱۳۷۴: ۱۲۵۱/۳؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۱۶). این درآمد به اندازه‌ای بوده است که کسانی چون کمپفر را وادارد اذعان کند که برخی از شاهان صفوی در مواقع ضروری کسری خزانه را با پیشکش‌های جمع‌آوری‌شده جبران کرده‌اند(کمپفر، ۱۳۶۳: ۵۹). برای اینکه درک بهتری از مقوله پیشکش و سهم آن در مسائل اقتصادی روشن شود بهتر است به انواع آن هم اشاره کرد. می‌توان این پیشکش‌های تقدیمی را در دو دسته تقسیم‌بندی کرد: نخست، پیشکش‌هایی که در زمان‌هایی خاص و به‌طور منظم به شاه و دربار تقدیم می‌شدند. دوم، دسته‌ای از پیشکش‌ها که به‌طور غیرمنظم توسط افراد و صاحب‌منصبان در شرایط مختلف به دربار ارسال می‌شد. ناگفته نماند که عملکرد و رفتار درباریان هنگام وصول پیشکش و سیاست‌های خاصی که در پیش می‌گرفتند از جنبه درآمدزایی، تامین منابع مالی دربار و پر کردن خزانه بسیار حائز اهمیت بود. حال برای درک بهتر موضوع در قالب چند مقوله به این موضوع پرداخته می‌شود.

۵. پیشکش در چهارچوب سیاست‌ورزی دستگاه حاکمه

پیش‌تر به برخی مقاطع زمانی عرضه پیشکش و انگیزه‌های آن از سوی دولتمردان اشاره شد. پیامدهای اقتصادی پیشکش برای دولت صفوی اهمیت داشت. از این رو برخی سیاست‌های این دولت بر این قرار گرفت که روزهای معینی برای آن هم تعریف شود. گفته شده است شاه‌عباس دوم(حک: ۱۰۵۲-۱۰۷۷ق.) دستور داد یک روز خاص برای تقدیم پیشکش‌های حکام و صاحب‌منصبان در نقاط مختلف ایران تعیین شود(وحید قزوینی، ۱۳۲۹: ۱۷۵؛ قزوینی، ۱۳۶۷: ۶۹). ذکر این نکته ضروری است که به‌صورت معمول و غیرمعمول پیشکش‌هایی به دربار فرستاده می‌شد، اما تعیین یک روز خاص برای تقدیم پیشکش می‌توانست در رقابت و تلاش صاحب‌منصبان برای عرضه پیشکش‌های چشمگیرتر مؤثر باشد.

همچنین در این دوره برخی از پیشکش‌های تقدیمی تابعی از خلیقات شخصی شاهان صفوی بود که در نوع خود در افزایش درآمدهای دربار سهم داشت. این نوع پیشکش‌ها بیشتر شامل پارچه‌هایی بودند که در قالب عطیه شاهی و خلعت به صاحب‌منصبان اعطاء و در قبال آن چند برابر پول نقد دریافت می‌شد. به‌عنوان نمونه بنابر گزارش منابع عصر صفوی شاه‌طهماسب به‌واسطه طمع و حرص (دالساندری، ۱۳۸۱: ۴۶۸) برای درآمدزایی و پر کردن خزانه، مالیات‌هایی از نوع پارچه‌های ارزان‌قیمت به زبردستان تحمیل می‌کرد. سپس با تقدیم آن‌ها در قالب خلعت به زبردستان چند برابر قیمت آن را وصول می‌کرد (دالساندری، ۱۳۸۱: ۴۶۹). ناگفته نماند بخشی از این پارچه‌ها توسط صاحب‌منصبان در زمان‌ها مختلف به شاه

۲۲۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

تقدیم می‌شد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۵۶۶) و به صورت واسطه‌ای در افزایش درآمدهای شاه و دربار سهم داشتند (ممبره، ۱۳۹۷: ۲۴۷).

جدول ۱

تقدیم پیشکش به شاهان صفوی از نوع پارچه				
ردیف	پیشکش گیرنده	پیشکش دهنده	نوع پیشکش	منبع
۱	شاه اسماعیل اول	حاکم کاشان	۶ اسب نژاده	خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴/۵۶۱.
			اطلس‌های ختایی	
			مخمل‌های فرنگ	
۲	شاه اسماعیل اول	علاءالدوله ذوالقدر	مخمل و اطلس ختایی	عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۱۱۹.
۳	شاه اسماعیل اول	حاکم نجم ثانی (وکیل نفس نفیس همایون)	پارچه‌های گرانبها	امینی هروی، ۱۳۸۳: ۳۶۲. خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴/۵۱۸.
			اطلس	
			قطنی	
۴	شاه طهماسب	وزیر قاضی جهان	پارچه‌های مخمل	ممبره، ۱۳۹۷: ۲۴۶.
			پارچه‌های ساتن	
			پارچه فراوانی برای عمامه	
۵	شاه اسماعیل دوم	حاکم شیراز	قماش	قمی، ۱۳۸۳، ج ۲/۶۵۰.
۶	شاه عباس اول	فریدون‌خان حاکم استرآباد	چند بار ابریشم	دلواله، ۱۳۷۰: ۲۵۷.
۷	شاه صفی	صدراعظم ساروتقی	۴۰ طاقه حریر و رسی	اولتاریوس، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۸۱.
			پارچه‌های ابریشمی	
۸	شاه عباس دوم	افسران، نوکران و زیردستان	پارچه‌های ابریشمی	شاردن، ۱۳۷۴، ج ۲: ۵۵۱.
			پارچه‌های پشمی	
			پارچه‌های زربفت	
۹	شاه عباس دوم	حاکم جرون	۲۰ قطعه پارچه نفیس هندی	شاردن، ۱۳۷۴، ج ۲: ۶۵۰.
			۲۰ قطعه پارچه زربفت	

۶. پیشکش‌های معمول و متعارف

۱.۶ پیشکش‌های نوروزی

نوروز یکی از آیین‌های رسوم کهن و دیرپای ایرانیان بوده است که در گذر اعصار با وجود تغییرات سیاسی و فرهنگی چشمگیر پایدار مانده است. در دوره صفویه هم این سنت پابرجا بود و جایگاه خود را حفظ کرد. خزانه شاه صفوی از راههای مختلفی پر می‌شد که در این بین نمی‌توان از سهم پیشکش‌های تقدیمی نوروز چشم‌پوشی کرد. نگاهی به منابع بررسی‌شده نشان می‌دهد که در این روز پیشکش‌های بسیاری از سوی زبردستان به شاه می‌رسید (جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴: ۵۶۶، ۵۷۳، ۶۰۱؛ خواجگی اصفهانی، ۱۳۵۸: ۱۵۸-۱۵۹؛ دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۶۰-۱۶۱).^۲ دامنه تقدیم‌کنندگان پیشکش وسیع بود و حکام ولایات و ایالات، امراء، نوبیان‌ها، خواص، مقربان، وزراء، صدور و بزرگان دور و نزدیک، کلانتران، امراء، خوانین و مستوفیان را دربرمی‌گرفت (منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۲۹۷). البته پیشکش این افراد به شاه یکسان نبود و تابعی از مقام و موقعیت آنها بود (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۱۸/۴).^۳

پیشکش در چهارچوب یک عرف جاافتاده سیاسی و اداری ابزاری در جهت دستیابی به منصب و منافع متضمن آن بود. از این رو برخی اعیان، بزرگان و صاحب‌منصبان به فراخور نوع انتظار و درخواست خود تلاش می‌کردند پیشکش‌های گرانها و نایابی را فراهم کنند (شاردن، ۱۳۷۲: ۴۲۵/۱، ۴۵۱). به‌هرحال در جشن نوروز رشته‌ای از مسائلی چون اهداف، انگیزه‌ها و نوع نگاه پیشکش‌گیرنده یعنی شاه و پیشکش‌دهندگان شامل ارکان دولت و حکومت سهم بسزایی در موضوع تأثیرگذار بود؛ به گونه‌ای که توجه دربار به حجم و ارزش پیشکش‌های نوروزی نوعی رقابت بین صاحب‌منصبان ایجاد می‌کرد، تا آنها خواسته‌های خود را در پس پیشکش‌های تقدیمی مطرح کنند. بدین ترتیب به میزان ارائه پیشکش چشمگیرتر عنایت شاه بیشتر دریافت می‌شد؛ امری که اسباب پر شدن بیشتر خزانه را فراهم می‌کرد (شاردن، ۱۳۷۲: ۴۵۲/۱؛ ممبره، ۱۳۹۷: ۲۴۳). کمپفر (۱۶۵۱-۱۷۱۶م.)، سیاح آلمانی دوره صفویه در این زمینه گزارشی آورده است که بهتر است برای فهم بهتر موضوع در اینجا درج شود:

...هدایای (پیشکش‌های) فراوانی... که قدرتمندان متنفذ و حکام هر ساله به‌خصوص در عید نوروز از اطراف و اکناف برای شاه می‌فرستند... بدین ترتیب خزانه دولت به‌نحو محسوسی پر و مالا مال می‌شد، زیرا قاعدتاً هدایای (پیشکش‌های) یک بیگلربیگی تنها به حدود ۲ هزار تومان بالغ می‌گردد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۱۶).

جدول شماره ۲

پیشکش‌های تقدیم‌شدهٔ مقربان شاهان صفوی در عید نوروز				
ردیف	پیشکش‌گیرنده	پیشکش‌دهنده	نوع پیشکش	منبع
۱	شاه اسماعیل اول	امیرنجم ثانی	۱ اسب به بهای ۱۸۰ تومان	امینی هروی، ۱۳۸۳: ۳۶۲
			اوانی طلا مرصع به طلا	
			ظروف نقره	
			طبق‌های طلا و نقره	
			انواع پارچه، اطلس و قطنی	
۲	شاه عباس اول	اعتمادالدوله میرزا حاتم‌بیک	دو هزار و هفتاد و چهار تومان (نقد و جنس)	منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۳۷۹
۳	شاه عباس اول	خواجه محمدشفیع وزیر دارالمرز	سه هزار تومان (نقد و جنس)	منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۳۷۹

۲.۶ پیشکش در زمان تاج‌گذاری شاه

تاج‌گذاری و جلوس شاه بر اریکهٔ سلطنت یکی دیگر از موقعیت‌هایی بود که پیشکش چشمگیری عاید شاه می‌شد. در این زمان همانند نوروز برخی از ارکان حکومتی و صاحب‌منصبان پیشکش‌هایی را به شاه تقدیم می‌کردند؛ امری که ریشه در تلاش این صاحبان قدرت برای تداوم موقعیت خود در شاکلهٔ سیاسی جدید داشت. به سخن دیگر با جلوس شاه جدید بر تخت سلطنت مقامات درباری و غیردرباری و بزرگان و اعیان در موقعیتی قرار می‌گرفتند که ممکن بود قهر و لطف رأس هرم سیاسی قدرت شامل آنها شود. از این رو تلاش برای جلب نظر شاه جدید دارای اهمیت بود (کمپفر، ۱۳۶۳: ۳۱). همین موضوع قاعدتاً به این امر منتهی می‌شد که بخشی از درآمدهای دولت صفویه تأمین شود (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۵۳۹، ۵۴۰؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۲۰۷/۲؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۹۶).

۷. پیشکش‌های نامتعارف

در عصر صفوی درباریان برای گرفتن پیشکش‌های ارزنده و بیشتر از سطوح پایین‌تر قدرت روش‌های متفاوتی را به کار می‌گرفتند. یکی از زمانهایی که این روشها به کار گرفته می‌شد هنگام باریابی دولتمردانی چون حکام نزد شاه بود. این نوع پیشکش یکی از نامتعارف‌ترین و

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش‌آب و دیگران) ۲۲۳

ارزشمندترین پیشکش‌هایی بود که به‌طور مستقیم با عملکرد درباریان ارتباط داشت و به تعبیری دیگر تابعی از رفتار آنان بود. بدین ترتیب که اگر کسی بدون پیشکش‌های ارزنده و چشمگیر به دیدار شاه می‌آمد درباریان از او پذیرایی مطلوبی به عمل نمی‌آوردند (دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۸۶). ممکن بود شاهان صفوی هنگام عبور دادن پیشکش‌ها دست‌کم در ظاهر به اشیاء گرانبها اعتنایی نکنند، اما حکام از نوع نگاه درباریان به پیشکش‌های قیمتی آگاه بودند. از این رو سعی داشتند علاوه بر هدایای به‌ظاهر مورد علاقه شاه، پیشکش‌های قیمتی نیز به او تقدیم کنند (دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۸۷، ۱۸۲-۱۸۵). آنها می‌دانستند که این موضوع ممکن است تأثیر خود را در جایگاه‌شان بگذارد.

پیش‌تر اشاره شد که با تعریف منصبی در زمینه ارزیابی و ثبت پیشکش، نظارت بر آن وجه جدی به خود گرفت. حال باید اشاره کرد که همین ارزیابی دقیق پیشکش‌ها از سوی دربار و ارزش‌گذاری آنها سهم معینی در نحوه برخورد با پیشکش‌دهنده داشت. این انگیزه کفایت می‌کرد تا افراد ذی‌نفوذ برای حفظ موقعیت خود نزد شاه و دربار، بکوشند پیشکش‌های نفیسی عرضه کنند (میرزاسمیعا، ۱۳۳۴: ۱۶۹).^۴ به‌طور کلی حجم پیشکش‌ها تابعی از مقام، مرتبه و مکنت تقدیم‌کنندگان بود و به فراخور جایگاه آنها تغییر معناداری می‌کرد. از این رو پیشکش‌های تقدیمی نخبگان سیاسی سطوح پایین‌تر قدرت نسبت به صاحب‌منصبان بالاتر کمتر بود. به‌طوری‌که در میان مقام‌های پایین‌تری همانند سلطان‌ها، وزیران و آخرین صاحب‌منصبان که خود را موظف به پرداخت پیشکش می‌دیدند، تقدیم پیشکش و مقدار آن تنزل پیدا می‌کرد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۱۶). بدین ترتیب سیاست‌های دربار صفوی در گرفتن پیشکش‌های ارزنده هنگام شرفیابی بخشی از درآمد دربار را به خود اختصاص می‌داد.

بخشی از کارکرد پیشکش ناظر بر تلاش برای استفاده از آن به‌مثابه راهکاری برای دستیابی به مشاغل بالاتر بود؛ مشاغلی که از طریق دربار قابل دسترسی بود. این وضعیت آنقدر رایج شده بود که گفته شده است در این دوره برای انجام هر کاری باید پیشکشی عرضه کرد (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۴۶-۱۲۴۷، ۱۲۰۹؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۳۵-۳۶، ۱۷۰). دشوار بتوان این را پذیرفت که برای انجام «هر کاری» نیاز به تقدیم پیشکش بوده، اما قاعدتاً آنقدر در قامت امر رایجی ظاهر شده است که اسباب چنین ادعایی را از سوی سفرنامه‌نویسان فراهم کند. دربار صفوی علاوه بر دریافت پیشکش در زمان‌های مرسوم و معمول همچون عید نوروز و تاجگذاری شاه پیشکش دریافت می‌کرد. افزون بر آن، در جشن و اعیادی همچون عید فطر و عید پاک هم به‌صورت پراکنده این اتفاق می‌افتاد. ناگفته نماند تنها گزارش‌های مربوط به

وصول پیشکش در اعیاد به جز عید نوروز که از متون بررسی شده به دست آمده از دوره سلطنت شاه طهماسب (حک: ۹۳۰-۹۸۴ ق.) است. در گزارشی مربوط به این دوره آمده است که قاضی جهان و مریدان او در عید فطر و عید پاک پیشکش های ارزنده ای تقدیم کردند (ممبره، ۱۳۹۷: ۲۳۴ : ۲۴۶-۲۴۷).

عرضه پیشکش ارزشمند، نفیس و کمیاب از سوی حکام و صاحب منصبان برای دستیابی به خواسته های خود در این دوره امری رایج بود. این موضوع به کرات در متون این دوره آمده و به آن اشاره شده است (دلاواله، ۱۳۷۰: ۲۵۷-۲۵۸؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۴۶-۱۲۴۷). برای مثال، این حکام و صاحب منصبان می دانستند که اشیاء قیمتی و طلا بیش از پیشکش های دیگر جلب توجه می کند. شاهان صفوی هم از این قاعده کلی به دور نبودند و به این دست اشیاء توجه نشان می دادند (سانسون، ۱۳۴۶: ۷۸).^۵ به عنوان نمونه دلاواله در رابطه با علاقه شاه عباس اول به دریافت پیشکش از جنس طلا بیان می کند: «... ولی البته باطنا به دریافت این اشیاء (طلایی) علاقه فوق العاده ای دارد...» (دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۸۷). همین آگاهی از سلیقه شاه نوع انتخاب پیشکش از سوی برخی حکام و صاحب منصبان را تعیین می کرد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۱-۶۲). گروهی دیگر از صاحب منصبان در طول سال پیشکش های نادر و خاصی از حوزه تحت حاکمیت شان برای شاه ارسال می کردند (خواجگی اصفهانی، ۱۳۵۸: ۷۲؛ وحیدقزوینی، ۱۳۲۹: ۱۵۳؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۶۶).^۶ مسئله دیگری که نباید آن را نادیده گرفت حضور سفرای خارجی در ایران و حضور نزد شاه بود که گاهی صاحب منصبان را وامی داشت برای جلب توجه بیشتر پیشکش های باارزشی تقدیم کنند (دلاواله، ۱۳۷۰: ۲۵۷؛ منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۵۱۱).^۷ این موضوع در ادامه آورده خواهد شد.

جدول شماره ۳

پیشکش های ساروتقی صدراعظم				
ردیف	پیشکش گیرنده	پیشکش دهنده	نوع پیشکش	منبع
۱	شاه صفی	ساروتقی	پارچه های ابریشمی	اولناریوس، ۱۳۶۹: ۵۸۱/۲
			۱۲ اسب	
			۴۹ شتر	
			۱۵ رأس قاطر	
			۱۰۰۰ تومان	
			۴۰ طاقه حریر	

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش‌آب و دیگران) ۲۲۵

بخشی از پیشکش‌های غیرمعمول هنگام سرکوب دشمنان وارد خزانه می‌شد یا مربوط به زمانی بود که برای اظهار اطاعت از شاهان صفوی عرضه می‌شد.^۸ گاهی هم صاحب‌منصبان پس از انجام وظایف نظامی یا برای دستیابی به حکومت ایالات و ولایات پیشکش‌های خود را عرضه می‌کردند (ممبره، ۱۳۹۷: ۲۴۶-۲۴۷؛ منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۲۳۱-۲۳۲).^۹ برخی گزارش‌های این مقطع هم حکایت از انگیزه فرونشاندن خشم شاه در پس عرضه پیشکش دارد (شاردن، ۱۳۷۵: ۵/۱۷۳۵). همین نمونه‌ها اسبابی را فراهم می‌کرد که از پیشکش‌های نامتعارف درآمدی برای دولت صفویه فراهم شود.

بخشی از پیشکش‌های غیرمتعارف را غیرمسلمانان و به‌طور اخص ارامنه جلفا تقدیم می‌کردند. در این مقطع ریاست ارامنه جلفا بر عهده شاه بود و مقام‌های اصلی آن‌ها از طرف دربار منصوب می‌شدند. همین خود می‌توانست انگیزه‌ای ایجاد کند که برای جلب نظر شاه و نیل به مناصب مدنظر پیشکش‌هایی ارزشمندی به شاه تقدیم کنند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۳۱۹؛ کارری، ۱۳۸۳: ۸۹؛ تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۸۵، ۳۶، ۳۰۴). بدین ترتیب انگیزه صاحب‌منصبان و دولتمردان برای تثبیت جایگاه خود و نیز تلاش آنها برای حفظ مرجعیت سیاسی و غلبه بر رقبا پررنگ بود و عایدی‌اش به خزانه شاه می‌رسید. گویی معامله‌ای دوجانبه به‌صورت نانوشته در چنین نمونه‌هایی در جریان بود.

۸. سهم پیشکش در کاهش هزینه‌های دربار

۱.۸ پرداخت مُزد صاحب‌منصبان

استفاده از پیشکش برای پرداخت بخشی از مواجب صاحب‌منصبان، یکی از سیاست‌های دربار صفوی برای کاهش هزینه‌های جاری دولت بود. عایدی حاصل از پیشکش در زمینه‌هایی چون نگهداری قشون، حقوق مأموران دولت و مخارج حکام هزینه می‌شد و بخشی از عواید پیشکش‌های تقدیمی صرف هزینه‌های دربار و درباریان می‌شد (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۱۲۵۴)؛ در واقع پیشکش‌هایی که در دفاتر مخصوص پیشکش‌نویس ثبت نمی‌شد، به منظور تأمین بخشی از عواید صاحب‌منصبان، در راستای پرداخت مواجب درباریان مورد استفاده قرار می‌گرفت (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۱۲۴۷؛ میرزاسمیعا، ۱۳۳۴: ۱۶۹). البته بخشی از عواید حاصل از قیمت‌گذاری پیشکش‌ها نصیب ناظر و زیردستان دربار می‌شد، زیرا ارزیابی دقیق این تقدیمی‌ها برای دربار صفویه دارای اهمیت بود (میرزاسمیعا، ۱۳۳۴: ۱۶۹). ایشیک‌آقاسی باشی یکی از صاحب‌منصبان درباری بود که قسمت اعظم درآمد خود را از سود متعلق به پیشکش‌های

تقدیمی به دست می‌آورد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۰۰-۱۰۱). میرآخورباشی نیز در این دوره از جمله مقامات درباری بود که از نظر مالی، امتیازات زیادی کسب کرده بود. شغل او به‌عنوان ناظر اسب‌های پادشاه در اصطبل ایجاب می‌کرد از تقدیم‌کنندگان اسب‌های پیشکشی به شاه سهمی دریافت کند. ناگفته نماند درآمد او به نسبت ارزش اسب‌ها متغیر بود. به طوری که گاهی در ازای هر اسب پیشکشی مبلغی دریافت می‌کرد (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۲۵؛ میرزاسمیعا، ۱۳۳۴: ۹۴). همچنین مطابق ضوابط دربار پس از وصول و برآورد قیمت پیشکش ده درصد از قیمت تعیین‌شده در قالب پول نقد به قاپوچی‌باشی داده می‌شد و او نیز بخشی از پول را بین ملازمان و زیردستان خود تقسیم می‌کرد (تاورنیه، ۱۳۹۹: ۲۸۷).

گاهی دربار به منظور کاهش هزینه‌ها از پیشکش‌های خاصی همچون اسب‌های تقدیمی (پیشکشی) به جای پرداخت مواجب نقدی به صاحب‌منصبان استفاده می‌کرد. در این دوره به‌واسطه کثرت اسب‌های پیشکشی، اصطبل‌های شاهی در نقاط مختلف احداث شده و افرادی برای رسیدگی به آنها گماشته شده بود. البته تشکیلات و نحوه استفاده از این اسب‌ها به گونه‌ای بود که هیچ‌کس جز شاه حق استفاده از آنها را نداشت (شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۴۱-۷۴۲) به‌عنوان نمونه در زمان شاه‌طهماسب از اسب‌های پیشکشی در قالب عطیه شاهی برای پرداخت مواجب قورچیان استفاده می‌شد (دالساندری، ۱۳۸۱: ۴۶۹).

۲.۸ مصارف دربار و بیوتات

تأمین هزینه‌های دربار یکی از مسائل مهمی بود که دولت صفویه همچون دیگر دولت‌ها باید به آن می‌اندیشید. پیشکش یکی از راههایی بود که بخشی از منابع دستگاه‌ها و تأسیسات درباری را تأمین می‌کرد. در واقع یکی از شیوه‌های دربار برای پیشگیری از خالی شدن خزانه و هزینه نکردن پول نقد، استفاده از پیشکش‌های تقدیمی به شاه بود (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۵۴-۱۵۵). هرچند این منابع کفاف تأمین منابع دستگاه‌های دربار را نمی‌داد، اما خود در کاهش بخشی از هزینه‌ها تأثیر معینی داشت. بر همین اساس، پیشکش‌های تقدیمی شامل محصولات کشاورزی همچون میوه‌های متفاوت در کاهش هزینه‌های دربار مؤثر بود. قاعدتاً با توجه به مسائل پیش‌گفته کسانی که پیشکش می‌دادند می‌کوشیدند بهترین محصولات خود را عرضه کنند و همین باعث می‌شد این محصولات بتواند مورد استفاده مطبخ شاهی قرار گیرد. (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۴۶-۱۲۴۷؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۶۰). برای مثال، در زمان شاه‌سلیمان (حک: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق.) حاکم شیراز در طول سال بهترین میوه‌های منطقه شامل انار، نارنج، لیمو، اقسام مختلف عطر، گلاب و

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش‌آب و دیگران) ۲۲۷

محصولات کمیاب دیگر از جمله عطر گل سرخ را برای شاه در قالب پیشکش ارسال می‌کرد (تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۹۷). گزارش‌هایی موجود است مبنی بر اینکه حاکم کردستان نیز مقدار قابل توجهی از بهترین پیشکش موجود آن منطقه را که گفته می‌شد کره است برای شاه ارسال می‌کرد. طبیعی است که هر منطقه به محصولی شهرت داشت. این موضوع درباره شراب‌های مرغوب و میوه‌های گرجستان هم صدق می‌کند که هر ساله در حجم زیادی برای شاه فرستاده می‌شد (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۴۶-۱۲۴۷؛ میرزارفیع، ۱۳۸۵: ۱۸۴). گزارش‌هایی هم درباره فرستادن لیموی مازندران و خریزه خراسان به دربار موجود است (تاورنیه، بی‌تا: ۱۴۹؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۴۸).

۳.۸ پیشکش سفرا و پناهندگان

دوره صفویه از منظر ایجاد مناسبات دیپلماتیک و تجاری با دولت‌های خارجی در مقایسه با قبل دارای اهمیت بسیاری است. از این رو با گسترش روابط خارجی در دوره صفوی سفرای دول خارجی برای نیل به مقاصد سیاسی و اقتصادی به دربار صفوی روانه شدند که این امر هزینه‌هایی را برای دربار به همراه داشت. جالب اینجاست که در این مورد گزارش‌هایی موجود است که گویا برخی حکام پیشکش‌هایی برای آنها ارسال می‌کردند که به سهم خود در کاهش هزینه‌های دربار نقش داشت. بخشی از این آداب و تشریفات مربوط به ورود سفرای دولت‌های خارجی بود. راهکاری که برای استقبال مطلوب از نمایندگان دولت‌های خارجی، در عین حال کاستن از بار هزینه‌ها در پیش گرفته شد این بود که ورود آنها توسط حکام و سرحداران از مرزهای مختلف ایران رصد می‌شد. به این ترتیب که سفرا پس از ورود به خاک ایران بلافاصله ورود خود را به نزدیک‌ترین داروغه و پس از آن به والی یا حاکم اعلام می‌کردند. سپس والی یا حاکم منطقه پس از آگاهی به مقصود سفرا از طریق پیکی سواره دربار را از حضور سفیر در خاک ایران مطلع می‌کرد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۴۲) (سانسون: ۱۳۴۶: ۹۱؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۴۲؛ اولتاریوس، ۲: ۴۵۹/۱۳۶۹؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۹۹) سپس دربار از طریق همان پیک تعلیمات لازم مبنی بر چگونگی پذیرایی و تأمین مایحتاج سفیر را به والی یا حاکم ابلاغ می‌کرد. از این رو والی یا حاکم پس از دریافت دستور تمهیدات لازم را برای تأمین مواد غذایی و امنیت سفیر و همراهانش انجام می‌داد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۴۲) در واقع از آنجایی سفرا پس از ورود به خاک ایران تا زمان باریابی نزد شاهان صفوی مسیرهای طولانی را طی می‌کردند، با ورود به مناطق جدید حکام و والیان اکرام و اجلال آنها را به جای می‌آوردند (کمپفر، ۱۳۶۳:

۲۴۲-۲۴۳). به طوری که در اجرای اوامر دربار پیشکش‌هایی را نیز به سفیر و همراهانش تقدیم می‌کردند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۱۱۶-۱۱۹، ۸۴، ۳۳۸، ۴۰۲؛ اولناریوس، ۱۳۶۹: ۴۵۱-۴۵۵، ۴۸۷-۴۸۶، ۵۰۶).^{۱۰} که این امر می‌توانست سهمی جزئی در کاهش هزینه‌های دربار به خور اختصاص دهد.

بخش دیگری از تشریفات ناظر بر نوع مواجهه با پناهندگان سیاسی در ایران بود. این امر نیازمند صرف هزینه‌هایی از سوی دربار بود که گاهی از رهگذر پیشکش تأمین می‌شد. نمونه‌هایی از پناهندگی سیاسی در این دوره گزارش شده است. برای مثال، شاهزاده بایزید عثمانی در زمان شاه‌طهماسب، ندرمحمدخان ازبک در زمان شاه‌عباس دوم و شاهزاده اکبر در زمان شاه‌سلطان‌حسین (حک: ۱۱۰۵-۱۱۳۵ق.) به ایران پناهنده شدند.^{۱۱} گزارش‌ها حاکی از آن است که حکام از پناهندگان پذیرایی کرده و پیشکش‌هایی را به آنها تقدیم کرده‌اند. اینکه حکام مکاتباتی دربارهٔ ورود پناهندگان به ایران روانهٔ دربار می‌کردند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۴۲) حکایت از آگاهی حکام از کم‌وکیف وضعیت آنها دارد. البته آنها در پذیرایی و استقبال و اعطای پیشکش گاهی با رغبت عمل می‌کردند و گاهی در تنگنای بایدونبایدهای رسمی قرار می‌گرفتند. یکی از نمونه‌هایی که آشکارا سهم حکام را در کاهش هزینه‌های دربار می‌نمایاند، نمونهٔ پناهندگی همایون گورکانی به دربار ایران در زمان شاه‌طهماسب است (جنابدی، ۱۳۷۸: ۴۹۵-۴۹۳؛ تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۸/۵۶۸۶).^{۱۲} ماجرای آن از این قرار بود که با ورود همایون به مرزهای ایران شاه‌طهماسب چگونگی استقبال، پذیرایی و تقدیم پیشکش به او را با جزئیات کامل در قالب نامه‌ای به حاکم هرات گوشزد کرد. لازم به ذکر است که در این نامه حتی نوع پیشکش و چگونگی تقدیم آنها را مشخص کرده بود (برای اطلاعات بیشتر بنگرید به، جدول شماره ۴)

جدول شماره ۴

پیشکش به پناهندگان در زمان شاه طهماسب				
ردیف	پیشکش‌گیرنده	پیشکش‌دهنده	نوع پیشکش	منبع
۱	همایون گورکانی	حاکم هرات	انواع پرندگان شکاری	مبارک علامی، ۱۳۷۲: ۳۱۶-۳۰۸
			۵۰ چادر و ۳۰ سایبان	
			۱۲ قالی ۱۰ ذرعی و ۱۲ قالی ۷ ذرعی	
			۷ قالی ۵ ذرعی	
			۲۵۰ طبق چینی کوچک و بزرگ	

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش آب و دیگران) ۲۲۹

	۹ قطار مایع			
	۱۵۰۰ طبق طعام			
مبارک علامی، ۱۳۷۲: ۳۱۶-۳۰۸	۱۵۰۰ طبق غذا	بزرگان هرات	همایون گورکانی	۲
	هر کدام ۳ اسب			
	هر کدام یک قطار شتر			
	هر کدام یک قطار استر			

۹. هزینه تراشی برای دربار

پیش تر از برخی هزینه‌های دربار یاد شد که با دریافت پیشکش از حکام و صاحب‌منصبان از بار آنها کاسته می‌شد. اما گاهی به‌اسطه نوع پیشکش‌های تقدیمی، هزینه‌هایی هم برای دربار ایجاد می‌شد. به سخن دیگر، برخی گونه‌های پیشکشی طوری بودند که نگهداری از آنها هزینه‌بر بود. حیوانات مختلف اعم از شیر، باز شکاری و اسب از جمله نمونه‌های پیشکش بودند (و حید قزوینی، ۱۳۲۹: ۱۵۳؛ دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۷۸) که دربار می‌بایست برای انجام امور مربوط به آنها تدبیری بیندیشد و به تبع آن هزینه‌هایی تعریف کند.^{۱۳} تعیین مناصب معینی مانند میرشکار، سگبان‌باشی، میرآخورباشی برای حیوانات که بخشی از آن حیوانات پیشکشی بودند خود نیازمند صرف هزینه‌ای بود. وانگهی، می‌بایست مکانهایی چون قوش‌خانه و اصطبل برای آنها در نظر گرفته شود که صرف هزینه‌های بیشتری برای دربار را به همراه داشت (میرزارفیع، ۱۳۸۵: ۲۰۲؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲ / ۷۵۰؛ تاورنیه، ۱۳۹۹: ۲۴۷).^{۱۴}

بخشی دیگر از هزینه‌هایی که به دنبال پیشکش برای دربار پیش می‌آمد، مربوط به پیشکش زنان و دخترانی بود که به شاهان صفوی داده می‌شد. پیشکش مذکور یکی از نمونه‌هایی بود که در این دوره وجود داشت و گزارش‌هایی از آن در سفرنامه‌های سیاحان آمده است (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۳۳؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲ / ۷۳۹، ۷۳۷، ۴۶۹).^{۱۵} برای این زنان عمدتاً مستمری تعیین می‌شد و در برخی نمونه‌ها خلعت‌هایی برای نزدیکانش ارسال می‌شد. گفته شده است برخی از آنها که مورد عنایت شاهانه قرار می‌گرفتند مستمری بیشتری دریافت می‌کردند و اگر صاحب فرزند می‌شدند، مستمری نزدیک‌ترین افراد وی را تا درجه یک ارباب واقعی بالا می‌بردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۴ / ۱۳۱۵).

۱۰. پیامدهای اقتصادی پیشکش

عرضه پیشکش از سوی سطوح مختلف قدرت به رأس هرم سیاسی قدرت رشته‌ای از مسائل را هم به دنبال خود می‌آورد. بخشی از پیامدهای این رسم را می‌توان در ظهور نوعی رفتار پیچیده برای کسب رضایت شاه و دربار جست‌وجو کرد. به سخن دیگر دربار و صاحب‌منصبان برای تأمین مالی از رهگذر دریافت پیشکش چشم بر برخی مسائل می‌بستند و هدف‌شان متمرکز بر امر مالی بود. افزون بر این، صدراعظم و برخی صاحب‌منصبان می‌بایست در طی سال پیشکش‌هایی به شاه تقدیم کنند تا بتوانند پایگاه قدرت خود را محکم کنند؛ امری که زمینه‌ساز شکلی از فساد بود که اگرچه با امر مالی و اقتصادی ارتباط داشت اما بر سیاست و توزیع قدرت سیاسی هم سایه خود را می‌گستراند.

دربارهٔ مقطع اول حکومت صفویان از تقدیم پیشکش توسط مقام‌های بلند پایه هم‌چون وکیل نفس نفیس همایون و صدراعظم به شاه و مفاسد اقتصادی حاصل از آن اطلاع چندانی در دست نیست. شواهد و داده‌های موجود در این دوره مربوط به پیشکش‌های تقدیمی امیرنجم ثانی وکیل نفس نفیس همایون در زمان شاه اسماعیل (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۳۶۲) و قاضی جهان، وزیراعظم به شاه‌طهماسب است که در طی چند مرحله به دربار تقدیم کرده بودند (ممبره، ۱۳۹۷: ۲۴۶-۲۴۷ و ۲۳۴). اما در مقطع دوم عمر این دولت، شواهد بیشتری را می‌توان یافت که درک بهتری از این موضوع عرضه می‌کنند؛ شواهدی که از رهگذر آنها می‌توان به مفاسد اقتصادی درباریان به‌ویژه صدراعظم پی برد. بدین ترتیب که صدراعظم با دیگر صاحب‌منصبان ایالات و ولایات در ارتباط بود. البته نمی‌توان سهم محوری شاه و نحوهٔ تعامل او با سطوح دیگر قدرت را به‌مثابهٔ عامل مهمی در شکل‌گیری این چرخهٔ معیوب فساد اقتصادی نادیده گرفت. به‌عنوان نمونه نگرش شاه‌صفی (حک: ۱۰۵۲-۱۱۷۷ق.) به ثروت و دریافت پیشکش از سطوح پایین‌تر قدرت عامل مهمی در ایجاد فساد مالی و اخذ رشوه از سوی وزیرش، ساروتقی بود. شاید اعطای اختیارات وسیعی به صدراعظم باعث شد تا دیگر مقامات حکومتی برای جلب نظر او دست به عرضهٔ هدایا و پیشکش‌هایی ببرند. آنها می‌دانستند که او در مناسبات درونی قدرت نفوذ چشمگیری دارد و یکی از راههایی که برای بهره‌گیری از نفوذ آنها به نظر می‌رسید، همین پیشکش و رشوه بود (اولثاریوس، ۱۳۶۹: ۲/۷۴۶).^{۱۶} تنها گزارش موجود دربارهٔ تقدیم پیشکش از سوی ساروتقی به شاه‌صفی بیانگر این است که او چندین قاطر سکهٔ طلا و جواهر قیمت تقدیم کرد (اولثاریوس، ۱۳۶۹: ۲/۷۴۶).

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش آب و دیگران) ۲۳۱

دولت صفوی در روزگار زوال نیز گرفتار در رشته‌ای از بحران‌های درونی و پیرامونی، اقتدار کافی برای نظارت بر دستگاههای ایالتی را از دست داد. گزارشی که کمپفر درباره این مقطع ارائه می‌دهد جلوه‌ای از این سستی ساختار سیاسی قدرت است (کمپفر، ۱۳۶۳: ۳۶). مقوله پیشکش هم تحت تأثیر این ناپایداری وضعیت سیاسی قرار گرفت و بیشتر از حوزه نظارت دولت خارج شد. بدین ترتیب که بیش از پیش کسانی که در تقدیم پیشکش و رشوه هنگامت به شاه و درباریان می‌کوشیدند می‌توانستند مناصب دولتی را به دست بیاورند یا موقعیت خود را مستحکم کنند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۳۶-۳۵؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۴۴-۴۵). به‌عنوان نمونه حاکم شیراز در زمان شاه‌سلیمان برای این که پیشکش‌های خود را در چشم شاه جلوه‌گر کند و دیگران بر او توفیق نیابند به ناچار با دادن رشوه به برخی از درباریان کوشید به اهداف خود برسد (تاورنیه، ۱۳۹۹: ۱۹۷-۱۹۸).

ناظرها^{۱۷} بخش دیگری از صاحب‌منصبان بودند که با تضعیف دولت صفویه قدرت چشمگیری برای خود دست‌وپا کردند. گزارش‌هایی مبنی بر اخذ رشوه در این دوره مربوط به منصب ناظر وجود دارد. در این رابطه کمپفر اذعان می‌کند به دلیل قدرت و نفوذ ناظر در اعطای مناصب به افراد: «... تمام دارندگان این مشاغل هنگامی که سال قراردادی آن‌ها رو به اتمام است با مشت‌هایی پر از طلا به حضور ناظر روی آوردند» (کمپفر، ۱۳۶۳: ۹۷-۹۸) (کمپفر، ۱۳۶۳: ۹۷) برخی برای تصدی این مقام پردرآمد رشوه‌های کلانی به خواجه‌های مقرب شاه و برخی زنان درباری می‌دادند. آنچه چندان دور از ذهن نیست اینکه این مبالغ را از راههای دیگر از جمله روا داشتن تعدی بر زیردستان جبران می‌کردند. گزارش‌هایی موجود است که نشان می‌دهد چگونه صاحبان قدرت از تحمیل برخی دشواری‌ها بر رعیت فروگذار نمی‌کردند و گاهی تبعات زیادی برای آنها به همراه داشت (تاورنیه، ۱۳۹۹: ۲۴۳؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۸۲-۱۵۹-۱۶۰).^{۱۸} این امر برخی تبعات را در ایالات به همراه داشت و عجیب نبود که اگر شکوه‌ای هم شکل می‌گرفت، با عرضه پیشکشی دیگر به شاه و مقربان ختم به خیر می‌شد. (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۱۷۸/۳).^{۱۹}

جدول شماره ۵

پیشکش‌های ناظر شاه‌سلطان حسین				
ردیف	پیشکش‌گیرنده	پیشکش‌دهنده	نوع پیشکش	منبع
۱	شاه‌سلطان حسین صفوی	ناظر دربار	پول	فیدالگو، ۱۳۵۷: ۶۹
			نقره	

	اسب			
	عمامه			
	کنیز			
	غلام			
	شاهین			

۱۱. نتیجه‌گیری

پیشکش نوعی تقدیمی بود که در سلسله‌مراتب ساختار قدرت عصر صفوی سهم مهمی داشت. پیامدهای این سنت کهن را می‌توان در دو محور سیاسی و اقتصادی در عصر صفویه جست‌وجو کرد. از آنجا که پیشکش از سوی صاحب‌منصبان به مقامات بالاتر از خود به‌ویژه شاه تقدیم می‌شد، سهم مهمی در کاربست این شیوه برای نیل به اهداف مهم‌تری داشت که دولتمردان در سطوح مختلف در پی آن بودند. حاصل بررسی متون مذکور بیانگر چند وجه مهم پیشکش در مناسبات قدرت دوره صفویه است. نخست، پیشکش سهم معینی در پر کردن خزانه شاهان صفوی داشت. ازین رو برخی سیاست‌ها در پیش گرفته می‌شد تا تقدیم‌کنندگان ناگزیر برای جلب نظر شاه و دربار پیشکش‌های گرانبهایی عرضه کنند. افزون بر این، دادن پیشکش وجهی به خود گرفته بود که با درآمدزایی پیوند داشت و همین امر هم با تصمیم برای اعطای مناصب و اجابت خواسته‌های سطوح مختلف قدرت ارتباط پیدا کرده بود. در برگزاری آیین کهنی چون نوروز یا تاج‌گذاری شاه حجم پیشکش‌هایی که به شاه تقدیم می‌شد نیز با نوع نگاه شاه به تقدیم‌کنندگان پیشکش‌های بیشتر در ارتباط بود. دوم، سهم پیشکش را در کاهش هزینه‌های دربار و همسو با سیاست‌های دربار بود. در این زمینه باید اذعان کرد شاهان صفوی با بهره‌برداری از مواهب اقتصادی پیشکش درصدد بودند مانع از صرف برخی هزینه‌ها از خزانه دولت شوند. شاهد امر را می‌توان در تأمین برخی هزینه‌های مربوط به مزد و مواجب صاحب‌منصبان، تأمین غذای دربار و پذیرایی از نمایندگان دیپلماتیک و پناهندگان خارجی یافت. برای تحقق این امر دربار با طیف وسیعی از حکام در نقاط مختلف در ارتباط بود تا ضمن پر نگه داشتن خزانه، مسائل مالی و تشریفات مربوط به این نمایندگان خارجی را به جا بیاورند. در این مناسبات که در میان سطوح مختلف قدرت در جریان بود، خزانه شاهی خالی نمی‌ماند و حکام ایالات و ولایات هم با عرضه برخی خدمات تضمینی برای بقای قدرت خود می‌گرفتند و یا بختی برای ارتقای خود دست‌وپا می‌کردند. البته این گونه نبود که همیشه

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش آب و دیگران) ۲۳۳

پیشکش درآمدزا باشد، گاهی هم باعث می‌شد برای نگهداری از اقلام پیشکش هزینه‌هایی صرف شود و یا برخی مناصب هم به آن سپردازند. پیشکش حیواناتی چون اسب و باز شکاری و یا زنان شاهی بر این امر است. سوم، صرف نظر از جنبه‌های اقتصادی پیشکش برای دولت صفویه، این رسم تبعاتی را هم در پی داشت که به فساد اقتصادی و سیاسی و در برخی نمونه‌ها نارضایتی‌هایی در سطوح پایین‌تر جامعه می‌انجامید. بدین ترتیب که تقدیم پیشکش از طرف سطوح مختلف قدرت به شاه گاهی از رهگذر رفتارهایی انجام می‌شد که جلوه‌ای از آن در رشوه به مهربان و افراد ذی نفوذ بازتاب می‌یافت. مرحله بعدی برای آنها قاعدتاً فشار به رعیت بود تا بتوانند خرج‌های خود را جبران کنند. بنابراین می‌توان این ادعا را پیش کشید که اگرچه پیشکش همواره در زمان‌های معمول به دربار صفوی تقدیم می‌شد، اما بهره‌وری بیشتر از آن در گرو کاربست سیاست‌های خاص دربار در ارتباط با سطوح متفاوت قدرت بود. در واقع سیاست‌گذاری دربار به گونه‌ای بود که انواع پیشکش‌های تقدیمی شامل نقدی و جنسی را وصول کند تا بتواند علاوه بر کسب درآمد، مانع برخی هزینه‌های سنگین برای دربار شود. این امر اگرچه به اقتصاد دولت صفویه و پر کردن خزانه آن کمک کرد، اما به رواج فساد اقتصادی و به تبع آن فساد سیاسی دولت صفویه نیز منجر شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بنگرید به: نمودار شماره ۱.
۲. به دلیل اهمیت پیشکش‌های نوروزی در پر کردن خزانه شاه، به کرات در متون تاریخی این دوره به آن اشاره شده است. برای نمونه بنگرید به: منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۲۹۷، ۳۷۹؛ تنرو، ۱۳۹۷: ۳۸۶؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۱؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۴۵؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۶۰؛ امینی هروی، ۱۳۸۳: ۳۶۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۵۱۸؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۵۰۶؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۵۳۹-۴۰؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۳۱۲؛ کارری، ۱۳۸۳: ۱۶۹؛ فیدالگو، ۱۳۵۷: ۶۹.
۳. نیز برای آگاهی از میزان و تنوع این پیشکش‌ها از نظر برخی سفرنامه‌نویسان این دوره بنگرید به: کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۹؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۱/۴۵۲؛ تاورنیه، بی‌تا، ۲۵۷؛ میرزارفیع، ۱۳۸۵: ۱۸۸. برای این موضوع بنگرید به: جدول شماره ۲.
۴. برای آگاهی بیشتر از بررسی کیفیت پیشکش‌ها بنگرید به: کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۷۰؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۲/۶۵۱؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۴/۱۳۱۵؛ تاورنیه، بی‌تا: ۶-۱۵۵ و ۵۰-۱۴۹.

۲۳۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

۵. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۳۳؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۳۷/۲؛ تاورنیه، بی تا: ۲۱۶، ۲۳۹؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۱؛ ۱۳۷۴: ۵۵۲/۲. به‌رحال خیره کردن چشم شاه و درباریان برای پیشکش دهندگان امر مهمی بود.

۶. نیز بنگرید به: شاردن: ۷-۱۲۴۶؛ تاورنیه، بی تا: ۱۷۷، ۱۸۲، ۱۹۸.

۷. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: جدول شماره ۳.

۸. در این زمینه منابع داده‌های زیادی در اختیار ما می‌گذارند. برای آگاهی از پیشکش‌های پس از سرکوب دشمنان بنگرید به: جنابدی، ۱۳۷۸: ۳۱۰، ۱۴۳، ۱۶۹-۱۶۸، ۱۸۳-۱۸۰، ۲۱۶، ۴۷۷، ۴۶۳؛ فومنی، ۱۳۴۹: ۱۱-۱۳؛ مرعشی، ۱۳۶۴: ۵-۱۰۴؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۴-۵۶۳، ۴۵۵، ۴۶۰، ۵۵۷، ۴۸۴-۴۸۳؛ امینی هروی، ۱۳۸۳: ۱۱۶، ۲۶۳، ۲۶۴-۲۶۳، ۲۳۷-۲۳۳، ۲۳۲-۲۳۳، ۳۱۱-۳۱۲؛ جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴: ۱۱۰، ۲۳۶-۲۳۷، ۲۲۶-۱۲۶، ۱۲۷-۵۴۶، ۱۲۱-۱۲۹، ۱۳۵-۱۳۶، ۱۸۵، ۵۸۰، ۵۴۳؛ قمی، ۱۳۸۳: ۱/۵۷، ۹۰، ۱۳۶، ۳۷۸-۳۷۹، ۳۷۹-۲۷۲، ۲۷۶/۲، ۸۵۸-۸۵۷، ۹۱۸؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۹۷، ۱۳۱-۱۳۰، ۱۴۵، ۱۵۴، ۱۵۷، ۲۶۸، ۹۳۶-۹۳۵؛ منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۲۲۰؛ عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۱۲۰-۱۲۱، ۹۸، ۳۴۱، ۱۷۳، ۲۶۳-۲۶۲، ۵۷۴-۵۷۵، ۱۳۴-۱۳۵؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱/۱۱۷-۱۱۶، ۳۷۳-۳۷۶، ۲۱۲؛ قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۴۸؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۱/۲۹، ۳۱، ۳۵؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۴۰؛ قبادالحسینی، ۱۳۷۹: ۱۲، ۲۴۸-۲۴۷؛ عالم‌آرای شاه‌طهماسب، ۱۳۷۰: ۵۰-۵۱، ۲۰۶-۲۰۷، ۳۲۳؛ منجم‌یزدی، ۱۳۹۸: ۲۲۳؛ خواندمیر، ۱۳۷۰: ۱۹۲-۱۹۳؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۱۶۶؛ زنو، ۱۳۸۱: ۲۶۸؛ شیرازی، ۱۳۶۹: ۸۸ نیز برای پیشکش‌هایی که برای اظهار اطاعت از شاهان صفوی عرضه می‌شد، بنگرید به: خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۴۹۸، ۵۶۱، ۵۰۱-۵۰۲؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۰۵-۲۰۶، ۲۱-۳۲۰؛ جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴: ۲۸۱-۲۸۲، ۲۶۰، ۲۱۱، ۶۰۶، ۴۲۱؛ منشی قمی، ۱۳۸۳: ۱/۱۴۰، ۹۳-۹۴؛ مرعشی، ۱۳۶۴: ۱۰۳؛ عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۱۰۹-۱۱۰، ۳۷۴؛ قبادالحسینی، ۱۳۷۹: ۹، ۳۱؛ امینی هروی، ۱۳۸۳: ۱۴۶-۱۵۶، ۲۷۴، ۲۸۱، ۳۷۹؛ تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۸/۵۴۹۶؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱/۱۳۸؛ خواندمیر، ۱۳۷۰: ۷۳؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۴۱؛ ۱۶۶-۱۶۷؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۷۹، ۲۱۸؛ عالم‌آرای شاه‌طهماسب، ۱۳۷۰: ۱۶۵؛ منجم‌یزدی، ۱۳۹۸: ۲۹۰.

۹. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۵۶۲-۵۶۳، ۸۰۸-۸۰۹، ۸۱۶؛ مشیزی بردسیری، ۱۳۶۹: ۵۹۱؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۵۵۵؛ مرعشی، ۱۳۶۴: ۱۵۳، ۱۶۲-۱۶۳.

۱۰. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: سانسون، ۱۳۴۶: ۹۱؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۴۲؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۴۵۹/۲؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۱۲۹۹.

۱۱. برای آگاهی بیشتر از این نمونه‌ها و دیگر نمونه‌ها بنگرید به: شیرازی، ۱۳۶۹: ۲۱-۱۱۵؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱/۳۲-۳۵؛ عالم‌آرای شاه‌طهماسب، ۱۳۷۰: ۱۵۵-۵۷؛ تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۸/۵۶۵۷؛ غفاری کاشانی، ۱۴۰۴: ۳۷۸؛ وحیدقزوینی، ۱۳۲۹: ۳۴-۳۹، ۷۶-۹۶، ۲۵۱-۲۵۳؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۲/۲۸۹؛ نصیری، ۱۳۷۳: ۵۷، ۹۸-۱۱۴، ۱۱۹.

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش آب و دیگران) ۲۳۵

۱۲. برای آگاهی از گزارش منابع دیگر بنگرید به: راقم سمرقندی، ۱۳۸۰: ۱۲۱-۱۲۲؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱/ ۳۹۸؛ عالم‌آرای شاه‌طهماسب، ۱۳۷۰: ۲۴۹-۲۵۰؛ شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب، ۱۳۷۰: ۲۱۲-۲۱۵؛ منشی قزوینی، ۱۳۸۷: ۱۹۴-۱۹۵؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۱/ ۵۴-۶۷؛ قمی، ۱۳۸۳: ۱/ ۳۱۲-۳۰۱.
۱۳. برای آگاهی بیشتر در این زمینه بنگرید به: کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۶۶، ۲۷۱؛ خواجه‌گی اصفهانی، ۱۳۵۸: ۷۲؛ فیدالگو، ۱۳۵۷: ۶۹؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۴/ ۱۵۸۱؛ قبادالحسینی، ۱۳۷۹: ۱۵۶؛ قمی، ۱۳۸۳: ۱/ ۵۷، ۲/ ۶۳۰؛ منجم یزدی، ۱۳۹۸: ۲۲۰، ۲۱۶؛ جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴: ۵۸۰، ۵۲۸؛ منشی قزوینی، ۱۳۸۷: ۱۹۸؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۶۵۰؛ امینی‌هروی، ۱۳۸۳: ۱۴۳، ۱۹۶، ۳۶۳؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/ ۴۹۸، ۵۵۸، ۵۶۶؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۳۲۱، ۲۱۸، ۳۱۲؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱/ ۶۳۰؛ قبادالحسینی، ۱۳۷۹: ۱۵۶؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۱/ ۶۵۰؛ دلاواله، ۱۳۷۰: ۲۵۷، ۱۸۷؛ ممبره، ۱۳۹۷: ۲۲۸؛ قبادالحسینی، ۱۳۷۹: ۱۵۶.
۱۴. داده‌های دیگری در این زمینه در سفرنامه‌های دیگر وجود دارد. بنگرید به: شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۲۶؛ تاورنیه، ۱۳۹۹: ۲۴۷؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۵۰؛ فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۱۵۶؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۷۵۳؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۴۱؛ میرزارفیع، ۱۳۸۵: ۲۰۲.
۱۵. نیز بنگرید به: کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۳، ۴۰، ۶۲-۶۳؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۴/ ۱۳۱۵، ۱۳۲۹.
۱۶. نیز بنگرید به: اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/ ۷۴۵؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۱/ ۴۲۱، ۴/ ۱۲۵۴.
۱۷. ناظر در عصر صفوی در رأس کارکنان دربار قرار داشت که سرپرستی همه اموال شاه، اسباب و اثاث دربار، جامه‌ها و آلات و ادوات مطبخ را برعهده‌دار بود(تاورنیه، ۱۳۹۹، ۲۴۴؛ کمپفر، ۱۳۸۳: ۹۷؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/ ۷۴۹).
۱۸. بنگرید به: سانسون، ۱۳۴۶: ۴۴؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۵؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۱۷۸، ۱۲۵۳؛ ۱۳۷۲: ۱/ ۴۲۱؛ ۱۳۷۴: ۴/ ۱۲۵۴.
۱۹. بنگرید به: جدول شماره ۵.

کتاب‌نامه

- احمدی، زهت و زهرا زارعیان جهرمی (۱۳۹۰)، «پیشکش و نقش آن در روابط ایران با کمپانی‌های هند شرقی در دوران صفوی»، مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۷، صص ۵۸-۲۵.
- امینی هروی، امیرصدرالدین ابراهیم (۱۳۸۳)، فتوحات شاهی، تصحیح و تعلیق، توضیح و اضافات محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اولتاریوس، آدام (۱۳۶۹)، سفرنامه آدام اولتاریوس، ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران: کتاب برای همه.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۸)، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران: صفی علی‌شاه.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۹۹)، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، باتجدید نظر کلی و تصحیح حمید شیرانی، تهران: سنایی.

۲۳۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- تنوی و قزوینی، احمد و آصف‌خان (۱۳۸۲)، تاریخ‌الغی، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، ۸ جلد، تهران: علمی و فرهنگی.
- ترکمان، اسکندربیک (۱۳۵۰)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، زیر نظر با تنظیم فهرست‌ها و مقدمه ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- تنرو، آنتونیو (۱۳۹۷)، سه سفرنامه: رابی بنیامین تطیلی، آنتونیو تنرو، میگل ممبره، ترجمه و تحقیق حسن جوادی و ویلم فلور، تهران: بی‌نا.
- جنابدی، میرزاییگ (۱۳۷۸)، روضه‌الصفویه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات جهانگشای خاقان (تاریخ شاه‌اسماعیل ۱۴۰۶ ه.ق - ۱۳۶۴ ه.ش)، مقدمه و پیوست‌ها و فهرس‌الله‌تتا مضطر، بی‌جا: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- حسینی استرآبادی، سیدحسن بن مرتضی (۱۳۶۶)، از شیخ‌صغی تا شاه‌صغی (از تاریخ سلطانی)، به کوشش احسان اشراقی، تهران: چاپخانه بهمن.
- خواجگی اصفهانی، محمدمعصوم (۱۳۶۸)، خلاصه‌السیر (تاریخ روزگار شاه‌صغی)، زیر نظر ایرج افشار، تهران: علمی.
- خواندمیر، امیر محمود (۱۳۷۰)، تاریخ شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب (ذیل تاریخ حبیب‌السیر)، تصحیح و تحشیه محمدعلی جراحی، تهران: گستره.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰)، حبیب‌السیر. مقدمه بقلم جلال‌الدین همایی. فهرست مطالب، اعلام تاریخی و جغرافیایی، قبایل و کتب و تصحیح متن زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- دالساندری، وینچنتو (۱۳۸۱)، سفرنامه ونیزیان در ایران (سفرنامه‌های ونیزیانی که در زمان اوزون‌حسن آق‌قویونلو و اوایل عهد صفوی به ایران آمده‌اند)، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.
- دکتر محمود افشار یزدی.
- دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، سفرنامه پیتر دلاواله (قسمت مربوط به ایران)، ترجمه، شرح و حواشی از شعاع‌الدین شفا، تهران: علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، ج ۴، ذیل مدخل «پیشکش»، تهران: دانشگاه تهران.
- راقم سمرقندی، میرسید شریف (۱۳۸۰)، تاریخ راقم، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- ربرون، میثائیل (۱۳۸۴)، نظام ایالات در عهد صفویه، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: علمی و فرهنگی.
- روملو، حسن‌بیک (۱۳۵۷)، احسن‌التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- رویمر و دیگران (۱۳۸۰)، تاریخ ایران: دوره صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش آب و دیگران) ۲۳۷

زنو، کاترینو (۱۳۸۱)، سفرنامه ونیزیان در ایران (سفرنامه‌های ونیزیانی که در زمان اوزون‌حسن آق‌قویونلو و اوایل عهد صفوی به ایران آمده‌اند). ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.

سانسون (۱۳۴۶)، سفرنامه سانسون (وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی)، به کوشش و ترجمه تقی تفضلی، تهران: ابن سینا.

سه سفرنامه: رابی بنیامین تطیلی، آنتونیو تنررو، میگله ممبره (۱۳۹۷)، ترجمه و تحقیق حسن جوادی و ویلم فلور، تهران: بی‌نا.

سیوری، راجر (۱۳۸۹)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: سحر.

شاردن، ژان (۱۳۷۲-۱۳۷۵)، سفرنامه شوالیه شاردن، ترجمه اقبال یغمائی، تهران: توس.

شاملو، ولی قلی بن داوود قلی (۱۳۷۱)، قصص الخاقانی، تصحیح و پاورقی سید حسن سادات ناصری، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

شاه‌طهماسب (۱۳۴۳)، تذکره شاه‌طهماسب (شرح وقایع و احوالات زندگانی شاه‌طهماسب صفوی به قلم خودش)، تهران: کاوه.

شیرازی، عبدی بیک (۱۳۶۹)، تکمله الاخبار (تاریخ صفویه از آغاز تا ۹۷۸ ه.ق)، مقدمه، تصحیح و تعلیقات عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی.

عالم‌آرای شاه‌طهماسب (۱۳۷۰)، به کوشش ایرج افشار، تهران: دنیای کتاب.

عالم‌آرای صفوی (۱۳۵۰)، به کوشش یادالله شکری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

غفاری قزوینی، قاضی احمد (۱۳۴۳)، تاریخ جهان‌آرا، تهران: حافظ.

غفاری کاشانی، قاضی احمد (۱۴۰۴ ق.)، تاریخ نگارستان، مصحح مرتضی مدرس‌سی گیلانی، تهران: حافظ.

غفاری فرد، عباس‌قلی (۱۴۰۲)، دیوان‌سالاری و نظام اداری در روزگار صفویه، تهران: امیرکبیر؛ فلور، ویلم (۱۴۰۰)، دیوان و قشون در عصر صفوی، ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: آگه.

فلسفی، نصرالله (۱۳۵۳)، زندگانی شاه عباس اول، تهران: دانشگاه تهران.

فلور، ویلم (۱۳۹۵)، تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان (۱۹۲۵ - ۱۵۰۰ م). ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.

فومنی، عبدالفتاح (۱۳۴۹)، تاریخ گیلان وقایع سال‌های ۹۲۳-۱۰۳۸ هجری قمری. به تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده. تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

فیدالگو، گریگوریو پری یرا (۱۳۵۷)، گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار شاه‌سلطان حسین صفوی، ترجمه از زبان پرتغالی و حواشی از ژان اوین، تهران: دانشگاه تهران.

فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا (۱۳۶۳)، سفرنامه فیگوئروا، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نو.

قبادالحسینی، خورشاه (۱۳۷۹)، تاریخ ایلچی نظام‌شاه (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۷۲ ه.ق)، تصحیح، تحشیه، توضیح و اضافات محمدرضا نصیری و کوهیچی هانهدا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

۲۳۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷)، *فوائد الصغویه (تاریخ سلاطین و امرای صفویه پس از سقوط صفویه)*، تصحیح، مقدمه و حواشی مریم میراحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قزوینی، عبداللطیف (۱۳۸۶)، *لب التواریخ*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسینی القمی (۱۳۸۳)، *خلاصه التواریخ*، به تصحیح احسان اشراقی، ۲ ج، تهران: دانشگاه تهران.
- کارری، جووانی فرانچسکو جیملی (۱۳۴۸)، *سفرنامه کارری*، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، بی‌جا: وزارت فرهنگ و هنر، ارشاد کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی، مؤسسه انتشارات فرانکلین.
- کروسینسکی (بی‌تا)، *یادداشت‌های کشیش لهستانی عصر صفوی*، ترجمه عبدالرزاق دنبلی «مفتون»، با مقدمه و تصحیح مریم میراحمدی، بی‌جا: بی‌نا.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی.
- لمبتون، آ. ک. س، «پیشکش»، *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۵، صص ۹۵۷-۹۵۸.
- مبارک، شیخ ابوالفضل (۱۳۷۲)، *اکبرنامه (تاریخ گورکانیان هند)*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- متی، رودلف پ (۱۳۹۰)، *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی*، ترجمه حسن زندیه، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- متی، رودی (۱۳۹۷)، *ایران در بحران*، ترجمه خسرو خواجه نوری، تهران: امیرکبیر.
- مرعشی، میر تیمور (۱۳۶۴)، *تاریخ خاندان مرعشی مازندران*، به تصحیح منوچهر ستوده. تهران: اطلاعات.
- مشیزی بردسیری، میر محمد سعید (۱۳۶۹)، *تذکره صفویه کرمان*، مقدمه و تصحیح و تحشیه باستانی پاریزی. تهران: علم.
- معصوم، میرزا محمد (۱۳۵۱)، *تاریخ سلاطین صفویه*، به کوشش سیدامیر حسین عابدی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- منجم یزدی، ملاجلال‌الدین (۱۳۹۸)، *تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)*، تاریخ ایران در روزگار شاه‌عباس صفوی، تصحیح مقصودعلی صادقی، تهران: نگارستان اندیشه.
- منشی قزوینی، بوداق (۱۳۷۸)، *جواهر الاخبار (بخش تاریخ ایران از قراقویونلوها تا سال ۹۸۴)*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام‌نژاد. تهران: میراث مکتوب.
- میرزاسمیعا (۱۳۳۴)، *تذکره الملوک*، تحقیقات و حواشی و تعلیقات مینورسکی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، حواشی، فهرس، مقدمه و اعمال نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: تذکره انجمن کتاب.
- میزرا رفیعا، محمدرفیع بن حسن (۱۳۸۵)، *دستور الملوک*، به کوشش و تصحیح اسماعیل مارچینکوفسکی، با مقدمه منصور صفت‌گل، ترجمه علی کردآبادی، تهران: وزارت امور خارجه.

پیشکش و کارکردهای آن در سازوکار مالی دولت صفوی (فرزاد خوش آب و دیگران) ۲۳۹

نصیری، محمدابراهیم بن زین العابدین (۱۳۷۳)، دستور شهرياران (سال‌های ۱۱۰۵ تا ۱۱۱۰ ه. ق. پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی)، به کوشش محمدنادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد (۱۳۸۸)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه، تهران: سمت.

واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲)، خلدبرین (ایران در روزگار صفویان)، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

وحید فزونی، محمدطاهر (۱۳۲۹)، عباسنامه (شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی)، تصحیح و تحشیه ابراهیم دهگان، اراک: فروردین.